

Білорусії». Характерно, що у офіційному повідомленні про це чи не вперше відкрито вжито поняття «голод». Як сповіщала «Правда», заарештовані мали на меті «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні»<sup>47</sup>.

(Далі буде)

Одержано 11.04.91

В данном разделе статьи идет речь о судьбе академика М. И. Яворского, необоснованно осужденного по делу так называемого «Украинского национального центра». Автор касается ситуации, связанной с голодом 1932—1933 гг., которую Сталин использовал для сворачивания политики «украинизации».

<sup>47</sup> Сообщение ОГПУ // Правда.— 1933.— 5 марта.

## До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

**М. С. Грушевський: між історією і політикою  
(1924—1934 рр.) \***

Висвітлюються перипетії гострого протиборства навколо підготовки і відзначення 60-річного ювілею Грушевського восени 1926 р.

### Ювілей

Вересень 1926 р. знаменував завершення шостого десятиліття Грушевського. Позаду залишився нелегкий, але плідний життєвий шлях вченого: написання десятків томів праць, створення історичної школи, когорта учнів, широке визнання наукової громадськості як у рідній країні, так і за її межами. З його іменем був пов'язаний розвиток низки наукових інституцій — кафедри української історії Львівського університету, Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові і Києві, Українського соціологічного інституту у Відні, кафедри історії України, Історичної секції ВУАН, кількох популярних періодичних видань історичного профілю. Загалом заслуги академіка Грушевського на ниві української історіографії давали всі підстави для його широкого вшанування з нагоди ювілею.

Мабуть, саме такими міркуваннями керувався Михайло Сергієвич, даючи згоду на розгортання підготовчої роботи до знаменної дати. Він розумів, що урочистості не обійдуться без публічного огляду пройденого шляху, зокрема згадки про його діяльність на чолі Центральної Ради і закордонної делегації УПСР. Проте загальний баланс переважання наукової роботи над політичною діяльністю, за його переконаннями, безумовно, був вагомим. До того ж офіційні стосунки вченого з керівництвом республіки, хоч і не гарантували від докорів за старе, але давали надії бодай на толерантне ставлення до нього. Очевидно, ювілейні урочистості розглядалися Грушевським та його прихильниками як необхідна у боротьбі за посаду президента ВУАН демонстрація незаперечних наукових заслуг та громадського авторитету історика.

\* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5.

Навколо майбутніх ювілейних заходів одразу виник своєрідний трикутник інтересів. Сам Грушевський, Тутківський, їх колеги відстоювали необхідність широкого відзначення ювілею. Президія ж академії стала на шлях його саботування, до останнього моменту уникаючи прийняття офіційного рішення. Керівництво республіки виступало за проведення публічного вшанування вченого, але прагнуло при цьому обмежити урочисті заходи рамками академії.

По суті, це було перше офіційне вшанування Грушевського. Хоч ще у Львові його учні та прихильники організували відзначення десятиліття його наукової і громадської роботи в Галичині. Як писав Грушевський, «пошанували мене виданням розкішного збірника», який вийшов до 40-річчя вченого. Було видано також автобіографію історика і бібліографію його праць<sup>1</sup>.

Свій полудень віку Грушевський зустрів засланим, позбавленим права ведення педагогічної і наукової діяльності, хоч завдяки протестам передових представників російської академічної громадськості замість Сибіру він потрапив у Симбірськ і Казань, а згодом йому дозволили проживати в Москві. Та про широке вшанування історика тоді не могло бути й мови.

Підготовка до святкування ювілею припала на академічні канікули. В зв'язку з цим Спільне зібрання не скликалося і ніяких ухвал не приймали. Проте Тутківський та секретар Грушевського — Савченко як голова і секретар ювілейного комітету ВУАН по відзначенню 60-річчя від дня народження та 40-річчя наукової діяльності Грушевського розіслали офіційні запрошення на ювілейний вечір.

Тим часом Єфремов і Кримський до середини вересня не поверталися з відпусток. Це був відвертий саботаж відзначення ювілею, намагання представити його як особисту справу Грушевського. Ось як розмірковував з цього приводу Єфремов: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямувала себе доносами, підлизництвом, підступними вчинками, інтриганством», «святкувати Грушевському свій ювілей тепер — значить ще раз не шанувати свого минулого», «більшовики, мабуть, використають цей ювілей, щоб остаточно втопити його в своїх обіймах». Саме з цих причин свого часу відмовився відзначати власну ювілейну дату Кримський.

27 вересня, за тиждень до дня урочистостей, відбулося Спільне зібрання. Кримський на нього не приїхав, повідомивши телеграфом, що спізнився на поїзд. Липський вніс на обговорення поточної справи, і тільки після їх розгляду слово надала Тутківському, який доповів, що вечір вшанування Грушевського призначено на 3 жовтня, просив дозволу на видання ювілейного наукового збірника та автобіографії вченого, а також встановлення скульптурного погруддя академіка в залі засідань. Було прийнято рішення доручити Липському виступити з вітальною промовою на вечорі, а також видати збірник праць та автобіографію<sup>2</sup>.

Ще раніше Тутківський звернувся до Наркомосу УСРР з проханням виділити представника для участі у цьому, як він висловився, «святі української науки і культури». У відповідь на це клопотання голова Укрнауки Яворський передав розпорядження своєму представнику Левницькому офіційно ввійти до ювілейного комітету. Згодом йому ж надійшла телеграфна вказівка наркома Шумського: «Вітайте від Головна науки як вченого, решта директив у парткомі (Київському окрпарткомі.— Р. П.)». Сам Яворський під приводом надзвичайної зайнятості на ювілей не приїхав<sup>3</sup>.

Політбюро ЦК КП(б)У ще 7 вересня розглянуло питання «Про ювілей Грушевського». Доповідали секретар ЦК Затонський та голова

<sup>1</sup> Грушевський М. С. Автобіографія.— К., 1926.— С. 23.

<sup>2</sup> ЦНА АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 12, арк. 26.

<sup>3</sup> ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 7908, арк. 1—6.

Київського окрвиконкому Любченко. Було прийнято розгорнуту постанову, в якій визначено не тільки масштаби заходів, рівень офіційного представництва, характер висвітлення у пресі, але й зміст політичних оцінок діяльності ювіляра. У першому пункті ухвали зазначалося, що вшанування Грушевського повинно бути зведено «до наукового ювілею в межах міста Києва та Академії наук». До ювілейного комітету вводилися представники Укрголовнауки та Київського окружного відділу спілки працівників освіти. На урочистостях допускалася присутність представника Київського окрвиконкому.

Редколегії журналу «Життя і революція» рекомендувалося опублікувати статтю автора — комуніста про політичну діяльність Грушевського. У ній необхідно зазначити, що на його наукову роботу певною мірою вплинула ідеологія дрібнобуржуазного націоналізму і вона ж штовхнула Грушевського в галузі політики на шлях, який привів до краху. Проте він зумів знайти у собі сили, щоб зрозуміти те нове, що дала пролетаріату революція. Слід було наголосити й на тому, що Грушевський відійшов від своїх колишніх позицій і прийшов до Радянської влади, а не навпаки, що нібито він — хранитель спадкоємності українського культурного будівництва, а більшовики після низки помилок стали на правильний шлях.

Згідно з постановою Політбюро ЦК КП(б)У в цьому ж журналі мала бути надрукована ще одна стаття про наукову діяльність Грушевського, написана з позицій її марксистського висвітлення. Напередодні ювілею київська газета «Пролетарська правда» повинна була вмістити невелику статтю про Грушевського, а потім — звіт про вшанування вченого. Решта питань, пов'язаних з ювілеем, передавалася на розгляд комісії у складі Затонського, Корнюшина, Шумського і Любченка. Підписав постанову Каганович.

Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. Опівдні у переповненому залі Київського інституту народної освіти (сучасному університеті) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Збори вступним словом відкрив голова оргкомітету Тутківський. Першим ювіляра вітав президент ВУАН Липський. У короткій промові він, зокрема, відзначив, що навіть якби Грушевський написав лише «Історію України — Руси», то й тоді б залишив людству нерукотворний пам'ятник. Акад. Багалій, говорячи про внесок ювіляра у розвиток української історіографії, також наголосив, що «Історія України — Руси» є першою монументальною синтетичною працею, що відповідає вимогам європейської методології, підсумком всієї попередньої української історіографії.

Від імені оргкомітету доповідь про наукову діяльність М. С. Грушевського зробив проректор КІНО, колишній співробітник ВУАН проф. Гермайзе. Він розповів про основні віхи творчої біографії ювіляра: від приїзду у Львів — тодішній український П'ємонт — молодого, талановитого магістра й до сучасної праці патріарха української історіографії на чолі Історичної секції академії. Доповідач свідомо обійшов питання про роль Грушевського у роки революції і під час існування Центральної Ради.

Однак саме на цих питаннях акцентували увагу представники офіційних установ і організацій. Так, уповноважений Укрголовнауки Левицький, віддавши належне науковим заслугам академіка, підкреслив: «Революційне життя підняло Вас на своїх бурхливих хвилях і пронесло через хибний етап Вашої політичної діяльності за часів Центральної Ради». Він виклав офіційну точку зору на місце науки у суспільному житті, яка має бути одним із знарядь диктатури пролетаріату, «засобом його панування». Під таким кутом зору Укрголовнаука і робітничо-селянські маси розцінюватимуть роботу Грушевського в майбутньому.

Голова профспілки наукових працівників Баран говорив про місце інтелігенції в революції, причини переходу її на протилежний проле-

таріатові бік барикад. На його думку, відсутність діалектичного методу в дослідженнях минулого і сучасного зумовила помилковий крок, здійснений Грушевським у громадській діяльності, його активну роль у перипетіях класової боротьби. Але вчений знайшов у собі сили переоцінити багато вчинків і повернутися на Радянську Україну для наукової роботи на користь трудящих. Баран відзначив, що одразу після прибуття Грушевський вступив до освітянської профспілки\*.

Найбільш системно ставлення офіційних властей до ювіляра виклав голова Київського окривкомкому Любченко. Свій виступ він розпочав з тези про звичай говорити винуватцеві урочистостей лише солодкі слова і про свій намір відступити від цієї традиції. Зазначивши, що серед сучасних істориків України та й Росії навряд чи хто міг би зрівнятися з Грушевським, промовець перейшов до характеристики його громадської роботи.

Жовтневий переворот став історичною подією, коли яскраво виявилися розходження між працівниками науки і робітничим класом. Не витримала цього випробування й значна кількість істориків, які припустилися помилок, не були з робітничо-селянськими масами. «Михайло Сергійович Грушевський,— говорив Любченко,— опинився серед тих, хто цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку зробив». Далі він наголосив на особливому значенні історії як науки політичної. І історик може продуктивно працювати на користь робітничо-селянських мас лише тоді, коли «він приймає нові умови, нові основи не де-факто, а по суті».

Головне побажання ювілярові і водночас офіційним колам Любченко сформулював гранично коротко і відверто: «знищити неясність». Грушевського хотіли бачити серед тієї групи науковців, яка повернулася в робітничо-селянську країну, щоб працювати разом з робітниками і селянами. Як бачимо, Любченко визнав, що в стосунках з вченим керівники республіки чіткої позиції не мали, а, отже, і повністю йому не довіряли.

Однак ці політичні докори на адресу ювіляра потонули серед численних щирих, схвильованих і доброзичливих вітань.

Грушевського поздоровили голова Львівського НТШ акад. Студинський, ректори Мінського університету — проф. Пічета, Литовського — проф. Іонас, Кам'янець-Подільського ІНО — проф. Герикович, Київського ІНО — проф. Семко, академіки Малиновський, Василенко та багато інших.

Двічі брав слово розчулений і схвильований Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представників оргкомітету, чийми стараннями «це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне — на свято української науки, української культури». На його пропозицію учасники торжеств вшанували пам'ять визначних представників української науки — Костомарова, Антоновича, Драгоманова та інших. Він також закликав молоде покоління науковців завершити справу своїх славних попередників. Торкнувся ювіляр і такого болісного питання, як роз'єднаність українських земель, висловив сподівання на їх неминуче об'єднання в лоні робітничо-селянської України.

Майже п'ять годин тривало вшанування Грушевського. Чимало часу зайняло оголошення численних привітань, що надійшли на адресу ювіляра. Їх надіслали нарком освіти РСФРР Луначарський, президент АН СРСР Карпінський, академіки Вернадський, Бузескул, Яворницький, Гнатюк, Колесса та інші. На ювілей широко відгукнулися наукові установи та окремі вчені з Берліна, Берна, Братислави, Відня, Женеви, Кракова, Загреба, Парижа, Праги, Риги, Рима.

\* Нам вдалося відшукати випадково уцілілий профспілковий квиток Грушевського.

Грушевський отримав вітання від своїх колишніх колег по партії та Центральній Раді — Голубовича, Лизанівського, Петренка, Ярослава, Шрага, Мазуренка. Незважаючи на прохолодні стосунки, надіслали телеграми колишні члени ЦК УПСР, а тоді керівники Українського інституту громадськознавства у Празі Шаповал та Григор'їв. Проте найкоротша телеграма надійшла з Лявондена (Франція): «Сердечно вітаю. Винниченко». Крім того, ювіляра щиро поздоровили десятки людей з різних міст, містечок і сіл республіки. Всі ці матеріали наступного року були видані від імені ювілейного оргкомітету окремим збірником<sup>4</sup>.

Не без труднощів вийшла друком і автобіографія вченого. Вона складалася з тексту, виданого у Львові в 1906 р. і доповненого коротким описом життєвого шляху Грушевського за останні два десятиріччя. Даючи дозвіл на цю публікацію, офіційні власті розраховували, що він критично оцінить свою діяльність на чолі Центральної Ради і висловить подяку Радянській владі за можливість продовжувати наукову працю. Проте Грушевський обмежився констатацією питань, не даючи їм ніякої оцінки. Більше того, в останній коректурі він зробив правку, і розповідь велася не від імені автора, а від третьої особи<sup>5</sup>. За свідченням Єфремова, це викликало невдоволення Любченка.

Наступного дня Грушевський під враженням урочистостей, базуючись на основних положеннях свого виступу на них, написав лист-подяку за організацію відзначення його ювілею. По суті, це було звернення до широкої громадськості, де він висловлював своє ставлення до тогочасних суспільно-політичних проблем, дав ретроспективну оцінку подій минулого. Не вдалося встановити, до редакції якої газети звернувся Грушевський з проханням опублікувати текст цього листа. Зрештою, він опинився у відділі преси ЦК КП(б)У і з поміткою «До матеріалів з українізації. Зберегти» потрапив до архіву. Автору цих рядків пощастило його виявити і обнародувати<sup>6</sup>. Причин заборони публікації листа торкнемося трохи пізніше.

Грушевський висловив щиру подяку численним установам і окремим особам за участь у вечорі та надіслані привітання. Він підкреслив, що тим самим його персональне свято перетворилося на «велику маніфестацію української культури і культурності», «свято української науки», яку привітали на новому шляху розвитку в умовах робітничо-селянської України, в нерозривному зв'язку з соціальним і національним розкріпаченням і соціалістичним будівництвом.

Річниця перетворилася, писав Грушевський, на свято перемоги українського життя над репресіями і перешкодами, які свого часу чинив царизм і які найяскравіше виявилися в ганебному указі 1876 р.\*. Представлені на ювілеї три покоління українських наукових і культурних діячів продемонстрували ту силу, яка перемогла минуле і забезпечує дальший розвиток українського життя в тісному єднанні з іншими народами Союзу і широким закордонним науковим світом.

Говорячи про своє повернення на Україну, він відзначив, що зробив це, переконавшись у можливості найпродуктивнішої праці саме тут: «Я вернувся на Радянську Україну і думаю — все, зроблене за ці роки, показало, що я не помилився». Далі в листі наголошувалося на щирих намірах робітничо-селянського уряду та професійних організацій підняти українську культуру, хоч через індустріалізацію, піднесення сільського господарства і експорту це завдання відкладається.

Грушевський писав, що на вечорі він добрим словом згадав «тих героїв українського невчасу, що в обставинах репресій і нагінок ство-

<sup>4</sup> Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866—1926.— К., 1927.

<sup>5</sup> Архіви України.— 1991.— № 1.— С. 15—29.

<sup>6</sup> Літ. Україна.— 1989.— 28 верес.

\* Мався на увазі Емський указ царя, згідно з яким заборонялося вживання української мови, а фактично — розвиток української культури.

рили підстави нашої науки»,— Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського. Взагалі на урочистостях панувала атмосфера високої культурності, зокрема з боку нашої української молоді. А гості, які читали у пресі про культурний занепад, огрубіння в Радянськiм Союзі, були приємно вражені високим настроєм, культурною благородністю робітничо-селянської молоді.

Закликаючи вчених продовжити і завершити справу великих фундаторів української історичної науки, ювіляр торкнувся складного питання про соціально-класові витоки української культури. В історії України,— зазначав Грушевський,— усвідомлення чергової активності тієї чи іншої громадської верстви викликало орієнтування на неї в письменстві, в публіцистиці і в історіографії, яке завершилося її літературним самовиявленням. Така орієнтація послідовно була на військово-торговельну, сільську, боярсько-феодальну, міщанську і козацьку верстви. Однак з 1860-х рр. в працях Антоновича і Лазаревського вивчення історії України велося в аспекті історичного матеріалізму з орієнтуванням на селянську масу, на її інтереси і свідомість. Проте робота ця не закінчена, а селянська українська маса ще не доведена до повного літературного самовиявлення.

Далі він зауважував, що «брак відповідно розвиненої, численної і сильної робітничої верстви становить дефект української національності». Робітнича свідомо-українська верства не має в національному житті нашої Батьківщини такої питомої ваги, яка потрібна для нормального розвитку і активізації нації. Вихід він вбачав у тому, щоб селянство залило міста, фабрики, заводи, порти і українізувало робітничий клас. Тільки тоді українське національне життя здобуде повноту і завершеність.

На закінчення Грушевський порушив ще одне болюче питання національного життя — «незакінчене зібрання української землі». Він пророчими словами Івана Франка висловив надію на їх возз'єднання:

Та прийде час і ти огнистим видом  
Засяєш у народів вільних колі,  
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,  
Покотиш Чорним морем гомін волі  
І глянеш як хазяїн домовитий  
По своїй хаті і по своїм полі.

Слід зазначити, що хоч лист базувався на фрагментах слова-відповіді на вечорі вшанування, його текст був суттєво доопрацьований<sup>7</sup>.

Поява листа була викликана почуттям вдячності за вияв шани з боку численних республіканських, союзних, зарубіжних установ і вчених. самою атмосферою урочистого вечора. Це значною мірою компенсувало прохолодне ставлення і низький рівень на ньому офіційного представництва, знівелювало докори за політичне минуле, які зринули з їх уст. Грушевський мав усі підстави бути задоволеним, бо намагання обмежити його ювілей рамками персонального чи академічного акту не вдалися. Стараннями організаторів ювілею було надано набагато ширшого значення, насамперед як свята української культури.

Наведені вище рядки з листа підтверджують, що саме такий поворот відповідав уявленню Грушевського про власні заслуги у справі національного відродження, його чільне місце на терені української науки як гідного послідовника кращих представників демократичної історіографії. Висловлені у тексті листа слова вдячності робітничо-селянському урядові, на наш погляд, мають дві складові — почуття подяки і данину настійним вимогам виявляти своє ставлення до офіційної влади. Важко сказати, чого було більше. Обставини змушували Грушевського вдаватися до дипломатичних прийомів. Напевне, він не був задоволений розвитком політичної системи, атмосферою в академії, сто-

<sup>7</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2257, арк. 98—102.

сунками з керівництвом республіки. Однак водночас з'явилися надії на розвиток національно-культурного будівництва. А перші атаки на М. Хвильового та О. Шумського ще не віщували згорання цих процесів. Можливо, для Грушевського прихід нового освітянського наркома був навіть бажаним, бо колишній його колега по УПСР, а потім боротьбист і, нарешті, комуніст Шумський ще з часів завідування агітпропом ЦК КП(б)У виказував мало приязні до вченого, вбачаючи у ньому перш за все ідеолога націоналістичного руху.

Конкретні заходи, намічені Політбюро ЦК КП(б)У щодо відзначення ювілею Грушевського, в основному були виконані вчасно. У журналі «Життя і революція» (1926, № 10) з'явилися дві статті, присвячені цій знаменній даті: наукова («Ювілей української науки» — автор проф. Гермайзе) і політична («Михайло Сергійович Грушевський» — автор І. Лакиза). Зробивши схематичний екскурс в історію становлення української історіографії, автор першої з них доводив, що Грушевський є спадкоємцем народницько-демократичної традиції Костомарова—Антоновича. Лише він став повною мірою речником і визначним діячем української науки. У статті наводиться свідчення самого ювіляра про те, що він був вихований «в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків».

Львівське десятиріччя в діяльності Грушевського Гермайзе характеризував як роки, що стали «епохальними в нашій науці» насамперед тому, що молодий історик поставив дослідження української історії цілком на український ґрунт, позбавив їх езопової мови, до якої через цензурні утиски змушені були вдаватися його попередники. По-друге, Грушевський продовжив справу Драгоманова, який мріяв «в одне огнище злити стремління українців, поділених штучним кордоном». До незаперечних заслуг Грушевського автор публікації відносив перетворення товариства імені Т. Шевченка на наукову інституцію — предтечу Української академії наук.

Характеризуючи основну працю Грушевського — «Історію України — Руси», Гермайзе відзначав, що вона пройнята ідеєю «преемственного», нерозривного життя української нації з найдавніших часів. Важливо, що сам Грушевський оцінював свою працю як справу національної честі свого покоління, науковий ґрунт для боротьби за право української культури на існування та розвиток.

Оцінюючи незаперечні достоїнства цієї синтетичної монографії, Гермайзе порівнював її з фундаментальними працями Соловйова та Ключевського і доходив висновку, що вона за своїм науковим рівнем значно перевершує розвідки російських істориків. Смілива думка Грушевського і його радикальні пропозиції внесли суттєві зміни у звичайну схему історії Східної Європи, констатував Гермайзе, проте не деталізував сутність радикальних історичних поглядів.

Навівши відоме положення Енгельса про те, що історію роблять люди, автор наголошував на умінні Грушевського не тільки дати сухий аналіз фактів, виявити нещадний скептицизм, але й «відчути переживання та прагнення людей, що творили життя колись». У автора «Історії України — Руси», як і в Костомарова та Куліша, розвинутий емоційний рефлекс на історичні події, виявлений у белетристичній формі.

Проте, мабуть, найскладнішою частиною статті Гермайзе була характеристика методології історичних праць вченого. Він відкинув звинувачення Грушевського в ідеалізмі, оскільки в статтях останнього відсутні визначення духовної творчості як фактора соціального розвитку, сліпа віра в стихійний розум народних мас, побутова ідеалізація минулого. Від праць істориків-марксистів розвідки Грушевського відрізняли відсутність послідовного монізму в сприйнятті історичного процесу. Гермайзе відносив його до «виразних плюралістів» у цьому питанні і вказував, що вчений належить до тих, хто не боїться переоцінити свою

роботу і використати нові методи дослідження. Для прикладу він наводив студії Грушевського з питань соціології, які близькі до праць французького вченого Еміля Дюркгейма. Соціологічна школа останнього, хоч і не була революційною, але близькою до класичних формулювань Маркса та Енгельса з питань соціології.

Визнаючи, що ювіляр не прийшов до висвітлення історичних подій з марксистських позицій, Гермайзе запевняв, що як справжній учений він «мусить близько підійти до марксизму», який є найдосконалішим і власне єдиним методом пізнання. Завершувалася стаття побажаннями розквіту творчості вченого в нових умовах визволеної соціалістичної України.

Як бачимо, Гермайзе виконав поставлене перед ним надзвичайно складне соціальне замовлення. З одного боку, він в цілому об'єктивно оцінив наукову діяльність свого колишнього патрона, а з іншого, — «наблизив» його до сприйняття марксизму на догоду політичного керівництва. Хоч, скажімо, дещо претензійна назва статті — «Ювілей української науки» — явно не відповідала настановам про локалізацію ювілею в межах ВУАН.

Друга стаття була підготовлена, як і передбачалося постановою Політбюро, автором-комуністом і не рядовим, а заступником завідуючого відділом друку ЦК КП(б)У І. Лакизою. Подавши схематично основні віхи життєвого шляху ювіляра, автор визнав, що в особі М. С. Грушевського ми маємо видатного вченого-історика, хоч методологія його досліджень є характерною для буржуазної історичної науки.

Далі Лакиза спростував намагання Гермайзе наблизити погляди Грушевського на соціологію до марксистських. Він вказував, що для школи Дюркгейма властиві «прихована ідеалістична природа, соціальна обмеженість», а наш світогляд — діалектичний матеріалізм, в царині історії — матеріалістичне розуміння історичного процесу.

Проте цільове призначення статті полягало у ретроспективній оцінці Грушевського-політика, а разом з ним і певних кіл української буржуазної інтелігенції. Автор публікації наголошував, що в роки революції Грушевський опинився у таборі, ворожому робітничо-селянським масам України, опинився серед тих, хто не зрозумів життєвої діалектики, навіть більше — у певні періоди був на чолі тих, хто проти неї думав творити історію України.

Трапилося так, наголошував Лакиза, що група людей, яка в дореволюційні часи очолювала український національний рух, після перемоги революції стала на шлях боротьби з нею. Але це закономірно впливає з соціальної природи буржуазної інтелігенції, хоча вона й перефарбувалася в соціалістичні кольори, але за соціальним походженням, психологією, зв'язками і симпатіями була ворожа пролетарському рухові. Серед цих людей виявився і Грушевський, наукова робота якого базувалася на засадах «передреволюційної ідеології дрібнобуржуазного націоналізму», не могла не призвести його до хибних історичних висновків, не поставити поза революційним рухом.

Завершувалася стаття твердженням про те, що історія поставила все на свої місця, і колишні проводирі українського дореволюційного руху збираються під прапором робітничо-селянської революції до свого краю. Хоч збираються по-різному: одні — зрозумівши революцію до кінця; другі — зовнішньо прийнявши її; треті — «сидять при морі, вичікують погоди»; четверті — на корені гниють. Для Грушевського як історика повернення на рідну землю має означати сприйняття і розуміння радянських умов, завдань соціалістичного будівництва. Тільки в такому разі він зможе й далі збагачувати українську науку.

Безперечно, підсумки вшанування Грушевського аналізувалися в Політбюро ЦК КП(б)У. Стало очевидним, що завдяки зусиллям певних кіл та й самого іменинника його ювілей перетворився на демонстрацію єднання української наукової інтелігенції навколо старих тради-



цій і adeptів національного відродження, яких уособлював Грушевський. Триумф його як вченого об'єктивно став певною індульгенцією його політичних «гріхів». Все це потребувало партійної оцінки. Але в цей час були й більш невідкладні завдання внутріпартійного життя, зокрема, організація боротьби проти об'єднаної троцькістсько-зінов'євської опозиції. Саме останнє питання детально обговорювалося на I Всеукраїнській партконференції (17—21 жовтня) та XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 3 листопада 1926 р.).

Наприкінці жовтня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло коротеньку постанову «Про ювілей Грушевського», в якій йшлося про те, щоб найближчим часом поставити питання про нього як президента ВУАН у світлі нових фактів. Воно доручалося комісії по українзації. У досить непростих стосунках академіка з керівництвом республіки наступала пора нових ускладнень.

Перші ознаки досить крутого повороту в ставленні до Грушевського знайшли відображення у доповіді Шумського на зборах партосередку Наркомату освіти у листопаді 1926 р., присвяченій питанням ідеологічної боротьби на культурному фронті. У ній рельєфно простежуються дві основні сюжетні лінії — розвінчання Хвильового, неокласиків (Зеров, Рильський) на літературному фронті та Грушевського — на науковому.

Шумський зазначив, що український націоналістичний табір проводить свою отруйну роботу, виявляє своє зоологічне нутро в різних петиціях, ухвалях та листах, а подекуди й у відвертих друкованих виступах. Значне місце він приділив критиці поглядів Грушевського. При цьому, на думку доповідача, головний «кримінал» містився не в промовах на ювілейному вечорі чи у відомому листі, а у виступі академіка з приводу п'ятидесятиліття Емського акту.

Грушевський правильно охарактеризував цей ганебний указ, його згубну роль у знищенні української культури. Революція 1905 р. його поховала, але «затоплений дзвін» продовжував гудіти, і проти його гудіння довелося боротися ще тривалий час. Шумський вважав, що академік на цьому мав би поставити крапку. Але він почав доводити, що і зараз чує гудіння того дзвону і не де-небудь, а з трибуни ЦВК СРСР. Саме так відреагував Грушевський на деякі виступи з питань розвитку шкільної справи, зокрема, на промову Ларіна, який на сесії ЦВК звинуватив керівних діячів республіки в ігноруванні вивчення російської та насаджуванні національних мов.

Шумський процитував слова академіка про те, що «...закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони. Це, як бачимо, ще й тепер є цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавності чи імперіалізму — їх не ж ім'я легіон... Почулися ці голоси не тільки в обивательських розмовах, викриках білої еміграції, але й у всесоюзних дебатах».

Хоч нарком і визнав виступи Ларіна та Єнукідзе помилковими, однак звинуватив Грушевського у намаганнях протиставити українську радянську громадськість союзним центрам і червоній Москві — столиці Союзу, центру світового пролетарського руху. Він кваліфікував це як «неприпустимий наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію Союзу й на розрив братерства народів».

Лицемірним назвав доповідач і занепокоєння Грушевського «загрозою загострення національної ідеології», бо насправді той переносить весь хлам українського націоналізму стосовно царської Росії на наші сучасні відносини. Нагадав Шумський і про запевнення вченого працювати з Радянською владою на користь соціалістичного будівництва. Але його останні виступи викликають сумнів щодо щирості таких намірів.

Торкаючись позиції Хвильового, тобто орієнтації українських письменників на будь-яку світову літературу, крім російської, Шум-

ський наглаголював, що весь український націоналістичний табір з Грушевським на чолі аж до Донцова включно чіпляється за письменника тільки тому, що той заговорив проти Москви. Знайшов доповідач можливість зв'язати Грушевського з «неокласиками»: «Чого не договорив у поезії М. Рильський, те яскраво договорив акад. Грушевський у одвертій листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року».

Як бачимо, вперше після повернення на батьківщину Грушевського було піддано відкритій політичній анафемі. Виступ Шумського значною мірою відображав ставлення до вченого з боку вищого партійно-державного керівництва, але, на наш погляд, зумовлювався і низкою причин суб'єктивного характеру. Ще з весни 1926 р., коли Шумський поставив перед Сталіним питання про недоцільність перебування Кагановича на посту генсека КП(б)У і не дістав підтримки, його становище залишалося хитким. Він добре розумів, що «прорахунки» у проведенні українізації, «збочення» у літературному процесі чи на науковій ниві будуть поставлені у вину наркомів освіти, тому й поспішав відмежуватися від Грушевського. Виклад доповіді Шумського був вміщений у журналі «Більшовик України»<sup>8</sup>, але з приміткою редакції, що вона повністю погоджується з положеннями статті Скрипника щодо оцінки Шумського. За два місяці, що минули після його виступу на партзборах Наркомату освіти, доля наркома була вирішена. 2 лютого 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У заслухало його звіт і задовольнило «прохання» про звільнення від посади. А через місяць на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У Шумський був звинувачений у «націоналістичному ухилі», підтримці Хвильового, «форсуванні» українізації тощо<sup>9</sup>.

Згадана стаття Скрипника мала риторичну назву «Хвильовизм чи шумськизм?» Коментуючи опубліковану доповідь Шумського, Микола Олексійович заявив, що не такого виступу чекала партія від нього, не спробі «затулювати очі читачам перекрученими фразами, скерованими на те, щоб схвалити ідеологічні ухили, виявлені Хвильовим та іншими в літературній дискусії». По суті, Шумський і Хвильовий ставилися на одну дошку і від них вимагалось «ще раз передумати свої помилки й від них відректися». Риторичне запитання Скрипника «хвильовизм чи шумськизм?» незабаром трансформувалося у націоналістичний ухил «шумськизм-хвильовизм».

Характерно, що Скрипник у своїй статті жодним словом не згадав про критику Шумським Грушевського. Це було не випадково. Стрілка барометра політичних симпатій керівництва знову схилялася до вченого. Адже на порядку денному стояло нагальне завдання реорганізації ВУАН. Тепер його вирішення покладалося на нового наркома освіти Скрипника — старого більшовика, авторитетного партійного діяча, людину вольову і принципову, небайдужу до національної справи. Не без труднощів йому вдалося переконати керівництво в тому, що Грушевський поки що залишається єдиною підходящою кандидатурою на посаду президента реорганізованої ВУАН.

У березні 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У підтвердило попереднє рішення про підтримку кандидатури Грушевського, визнало за бажане організувати його публічні виступи до виборів. Скрипникові доручалося провести підготовчу роботу щодо перегляду академічного статуту й формуванню керівних органів протягом трьох місяців.

Тогочасне ставлення партійно-державного керівництва республіки до Грушевського відверто висловив Каганович на лютого-березневному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У. Аналізуючи політичні настрої у республіці, він одне з угруповань назвав напівзміновіхівським: формально вони нібито стоять на радянській платформі, а насправді ставляться до нас вороже. Але ця група в даний момент найменш небезпечна. Вона

<sup>8</sup> Більшовик України.— 1927.— № 2.— С. 11—25.

<sup>9</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 90—100; Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— С. 326.

дотримується ліберально-есерівських тенденцій щодо селянства, а в національному питанні намагається штовхати нас все більше на відрив, хоч не виступає проти нас активно. «Я думаю,— наголосив доповідач,— що до цього угруповання можна було б віднести без ризику впасти у помилку Грушевського і інших». До представників відверто ворожій ідеології Каганович відніс Єфремова, а також куркульські угруповання, пов'язані з автокефальною церквою<sup>10</sup>.

Навесні 1927 р. завершився третій рік радянського буття Грушевського, добровільно-вимушеного метання між історією і політикою, намагання поєднати служіння богині Кліо з балансуванням на канаті політичної схильності «влада імущих». Маятник симпатій цього разу колихнувся в його бік. Востаннє.

(Далі буде)

Одержано 19.03.91

Освещаются перипетии острого противоборства вокруг подготовки и празднования 60-летнего юбилея Грушевского осенью 1926 г.

<sup>10</sup> Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 251, арк. 90—91.

## Методологія та методика історичних досліджень

І. С. Дзюбко (Київ), П. А. Циганков (Москва)

### До питання про предмет політології \*

Зроблено спробу показати, як у межах предмета нової навчальної дисципліни — політології — внести в наукову свідомість теоретичне поняття «політика» в усій його багатогранності й неоднозначності. Проводиться думка про те, що вивчення політичного процесу має сприяти встановленню в суспільстві справді демократичних, гуманних взаємозалежних відносин. На основі аналізу сучасної політичної думки та політичних концепцій запропоновано визначення політики як науки, показано її завдання, місце і роль у суспільствознавстві. Автори прагнули спонукати науковців до широких дискусій і нових політологічних досліджень.

На Всесоюзній нараді з питань гуманізації вищої освіти і перебудови викладання суспільних наук, яка відбулася у вересні 1990 р., наголошувалося, що останнім часом дедалі помітнішими стали технократичні підходи до змісту вищої освіти, намагання зменшити й без того незначний час, відведений на соціально-гуманітарну підготовку молодого покоління інтелігенції. Тим часом, як свідчить практика, нехтування національною і світовою історичною й культурною спадщиною, законами суспільного розвитку призводить до зниження загального рівня культури та освіченості населення, його юридичної, економічної та екологічної грамотності, невисокої громадянської та соціальної зрілості спеціалістів і керівників усіх рівнів.

Учасники наради з тривогою відзначали також, що почастишали мітингові вимоги, спрямовані на деідеологізацію й деполітизацію ви-

\* Друкується в порядку обговорення.